

„Nehéz szavakkal csakis olyat írni,
ami szavakkal nem közölhető.
De nem lehetetlen.”
(Buda)

Gunda-Szabó Dóra 51

BÉBÉ, TE CSECSEMŐ

Gyermeknyelviség és nyelv- szemlélet Ottlik *Budájában*

Azzal, hogy Ottlik nem adta ki életében *Buda* című regényét, igen elegánsan rántotta ki a szőnyeget az irodalmárok lába alól. Ez a nem várt fordulat egyeseket térdre kényszerített a mű előtt, másokat csalódással töltött el, némelyeket pedig tanácstalanul magára hagyott. A váratlan irodalmi talajtalanság oka pedig abban keresendő, hogy az 1993-ban Lengyel Péter szöveggondozásában megjelent *Buda* klasszikus értelemben nem Ottlik-regény. Elemzését megnehezíti az a mindig visszatérő kérdés, miszerint valóban Ottlik szövegét olvassuk-e vagy sem, illetve a mű befejezetlenségéből fakadó bizalmatlanság: annak gyanúja, hogy vajon nem a regény minőségéről árul-e el valamit, hogy szerzője nem tudta, vagy nem akarta lezárni. A kortárs recenziók egyik visszatérő kritikája, hogy nem Ottlik *főműve* készült annyi éven át, hanem az *Iskola a határon* folytatása¹, ami azért problémás, mert utóbbi lezárt, teljes regényvilágát nézve valószínűsíthető, hogy „Ottliknak esze ágában sem volt, hogy egyszer továbbszője”² azt.

Közismert az a felfogás is, hogy Ottlik egész életében egy művet írt – amit egyik Gara Lászlónak írt levelében megerősít: „[...] ...az *Iskola a határon* [...] amolyan megalapozás-féléje lenne egy 3-4 (lehetőleg önmagukban is kerek és egész) regényből álló, lazán összefüggő epikai szerkezetnek, kontinuumnak”³ –, de a *Buda* önállótlanágának érzése nemcsak témájából, hanem sokkal erősebben a megismételt elbeszélői szerkezetből adódik: itt is Bébé elbeszélése interpretálja Medve Gábor kéziratát, habár utóbbi kevésbé hangsúlyos, mint az *Iskolában*. Másrészt a *Buda színes gubanca* nem állítja könnyű feladat elé olvasóit: a kissé csapongó(nak) és töredékes(nek tűnő) prózaszerkezet számos elméleti kitérőt is tartalmaz, amelyek sokszor a kidolgozatlanág és befejezetlenség hatását keltik.

Ezek után úgy tűnhet, hogy a *Budát* vagy tovább rombolni vagy mentetni lehet csak. Jelen írás alapvetően a regényvilágon kívül is kifejtett „ottlikí nyelvszemlélet” irányvonalait kutatja a regényben, leginkább azért, mert a regény első feljegyzéseinek számos részlete a kéziratári hagyatékban⁴ nyelvelméleti kérdéseket érint, amelyek (nem egyszer szó szerinti átvétellel)

egy-egy történetben kontextualizálódnak. A *Buda* nyelvelméleti koncepcióit pedig magával a regénnyel kívánja elsődlegesen kapcsolatba hozni, kiemelten arra keresve a választ, hogy miért volt szükséges újra Bébé elbeszélői hangját választani az életmű legnagyobb lélegzetű darabjához.

52

1.

Jól ismert vonás Ottlik gondolkodásában az a mindegyre megszólaló kiábrándultság, ami a nyelv hasznavethetlenségének tapasztalatából fakad, hogy tudniillik nem alkalmas az igazság közvetítésére. Márpedig a regény *igazi alapanyaga*⁵ szempontjából a nyelvileg adekvát forma megtalálásának kettős és igen nagy tétje van. Egyrészt a Kosztolányitól kölcsönzött gondolat: „a költő nem érti az életet, és éppen azért ír, hogy az írással mint tettel megértse”⁶, másrészt annak reális félelme, hogy a nyersanyag leírt, így szükségképpen hamis változata az emlékezetben az eredeti, a valós helyére kerül.⁷ A nyelvi megformálás aktusa tehát sokkal több, mint rögzítés; a valóság visszavonhatatlan meg- vagy újraalkotása.

A nyelvvvel szembeni elégedetlenség valójában a teljesen egyedi nyelvhasználat lehetetlenségének felismerése: ugyanis a nyelv elemeinek és szabályainak konvencionális alkalmazása által gondolkodásunk is konvencionális lesz (így egyedi élményeink is). Az igazságtól eltávolító sémákat kezdünk használni, hiszen kifejezéseink vagy felismerhetetlenül egyszerűsítőek vagy épp többértelműek Ottlik szerint⁸. Sokat idézett története a *Prózának* az egy „egzakt filozófiai nyelv megszerkesztésének” kudarcba fulladt kísérlete: „elakadtam a híres nagy bölceleti művekkkel, amelyek mind a köznapi nyelv ambivalens, rosszul definiált szavait használták. Álgörög kifejezéseket eskábáltam; aztán jött a második vereségem: szaporodtak a céduláim, elárasztottak a szobámban; gyártottam őket rendületlenül. Mielőtt belefűlladtam volna képtelen vállalkozásomba és a céduláimba, szemébe dobtam az egészet, és kimentem az új tavaszba...”⁹ A történet feloldása, a „kimentem az új tavaszba” legalább annyira fontos, mint az előtte lévő sorok, hiszen végtére is sokkal inkább az író, a költő magatartását érvényesíti, nem pedig a filozófusét.

2.

A *Buda költője*, Medve Gábor nyilatkozik a regény utolsó fejezetében¹⁰ a nyersanyag és a nyelvi megformálás kapcsolatáról: „Ha van az embernek témája, nyersanyaga – szídták Medvét –, miért nem ír? Éppen azért, mert van, mondta Medve. Van, és félti. A szabónak van szép drága ruhaszöveve, nem szab bele rögtön ollóval – a szobrásznak van új márványtömbje, nem esik neki vésővel. Az embernek van megélt, még megíratlan jó nyersanyaga – tíz évvel, harminc évvel ezelőttről, tegnapról? mindegy: az emlékezete őrzi. – Őrzi teljes egészében, és mindig elérhetően, úgy, ahogy volt. Ha idő előtt belefog az ember

megírni és elrontja valahol, az már úgy marad, többé vissza nem csinálható. A mondatait hiába dobja ki: belevésődtek az emlékezetébe, és ha agyonverik, se tudja már megmondani, eredetileg pontosan hogyan volt. Ő félti, ezért halogatja, félti a megírással tönkretenni élete jó nyersanyagát.”¹¹

Ottlik koncepciójában, úgy tűnik, a nyelv és gondolkodás evi- 53
dens kapcsolata azért tűnik fel negatív színben, mert sokkal inkább a nyelv hat a gondolkodásra és nem képes a gondolkodást instrumentalizálni. A *Körkérdés Jézusról* című írásban az emberi nyelv szabályai és fogalmi felszerelése az, ami nem teszi lehetővé, hogy „nyelven túli tartalmakat” fejezzünk ki vele. „A legfontosabb dolgokról nem tudunk beszélni, vagyis gondolkozni sem”.¹² Maga az írás folyamata is mindenképp önmagára visszaható gondolkodási folyamat: az írás visszahat az eredeti nyersanyagra, és amilyen módon kifejeződik szavakkal, a nyelvvel, úgy írja át az eredetit is. Ez tehát azt is kell, hogy jelentse, hogy alapvetően birtoklunk valamit nyelvi realizáció nélkül.

Kérdés, hogy Ottlik milyen bázisú gondolkodást tartana ideálisnak. Létezik-e egyáltalán nyelv előtti vagy nyelvtől független gondolkodás? Potebnya szerint például nyelv előtti gondolkodásról akkor beszélhetünk, ha a gondolatainkból kiszorítunk mindent, ami nem empirikus tapasztalathoz fakad.¹³ Ez valószínűleg egy direkt, csak a jelenben létező megfeleltetésen alapuló tudattevékenység lenne. A költői nyelvhasználat viszont valahol ott kezdődik, ahol a konvencionális nyelvi jeleket zárójelbe téve új fogalmakat alkotunk a jelenségekre. A költő, a költői nyelvhasználattal „újra megismeri azt, ami már megvolt a tudatában” – írja Potebnya¹⁴. Ottlik szerint is az író más funkcióban használja a nyelvet: „a világ eredeti épségét és teljességét igyekszik visszaállítani.”¹⁵

Medve gondolkodásában is megjelenik a nyelv előttiség vagy nyelv nélkülség lehetősége, amit az egyéni élet kezdeteire helyez: „A szavak természetesen használhatatlanok mindenképpen – a jövőző idő első feladata lesz eltörölni a nyelvet, az összes nemzeti nyelvet. Az érzés azonban pontatlan, mielőtt szavakat keresnénk, próbálgatnánk rá. Eleve és önmagában pontatlan. Kezdjük a történetet az elején, az elejének az elején, mikor vagy mielőtt világra jössz. »valami van.« – Gondolat? Te magad? Az még nincs. Sőt, kezdjük azzal, hogy »Van«. – Ha van, akkor az valami.”¹⁶ Ez a világ eredeti épsége, amit később elvesztünk. Az élmények nyelvi interpretációja és megértése így sokszor összekapcsolódik valamilyen *ráismerés*-szerű aktussal: „igazából csak azt lehet elmondani bárkinek, amit úgyis tud, mondja Medve.”¹⁷ De a megnevezés igazi tétje valamiféle belső rend, világkép, valóság-modell kirajzolása. Az író számára a művészi rendteremtés kényszere: „...hogymilyen velem a világ. Levegős labirintus. Adjunk egy nevet neki. [...] Ma is ráismerve egy még előbbi »levegős labirintus« és semleges rend-érzésre, amivel három-

vagy négy-, vagy öt éves koromban nézhettem életemben először látva egy ilyen masszív, tagolt, értelmes, négyzetes épületet [...] Vagy ezt már mondtam? Nem baj, nem akarom azt képzelni, hogy szavakkal el tudom mondani.”¹⁸

54 3.

Ottlik több kéziratában és a *Budában* is említi Einsteint, aki az író állítása szerint csak négyévesen kezdett el beszélni, így „megalkotta lélekben-szellemben a valóság (naiv) értelmezését”. Az idézett kéziratári feljegyzés egy felszólítást is tartalmaz arra vonatkozóan, hogy minél később tanuljunk meg beszélni, mert akkor megcsinálhatjuk a *valóság-modellnek* legalább a kezdetét, szavak nélkül, mert így azt nem tudja manipulálni, rugalmatlanná tenni egy konvencionális berendezkedés¹⁹ (vagyis a nyelvhasználat). A konvencionális nyelvhasználat visszahat a gondolkodásunkra is, merevvé teszi, ami, úgy képzelhetjük, az író halála. Ezért létezhetnek olyan fogalmak, amelyeket nem lehet szavakkal leírni, csak görög betűkkel jelezni, ahogy azt Ottlik műveiben látjuk.

A két nagyregény, az *Iskola* és a *Buda* hősei is gyerekek, habár a narráció egyik esetben sem gyereknyelvi, hiszen mint visszaemlékezés artikulálódik gyermekévekben játszódó történetekben. (A *Buda* története, természetesen, jelentősen túlfut a budai katonai főreál tanévein a maga majdnem 100 évnyi időkeretével, ráadásul a magyar történelem több fejezetét is megjeleníti.) Mégis a *Buda* szövege elejétől a végéig Bébé elbeszélése, az ő elbeszélői önkénye formálja a fiktív vendégszövegeket is: Medve kéziratát és Márta naplóját.

Lengyel Péter elmondása szerint Ottlik „felolvasott a *Budából*”: „a Bébét röviden ejtette, mintha a francia csecsemő szót hallanánk.”²⁰ A nagyregények elbeszélőjeként választott *Bébé* neve ezek szerint a *Both Benedek* teljes név családias rövidítésén és az önazonosság megtartásának lehetőségén túl többletjelentéssel bírhat, vagyis kereshetünk Bébében valami gyermeket, vagy egyenesen megkereshetjük a csecsemőt. Az előbbiek alapján magától kínálkozik fel a lehetőség, hogy a valóság-modell és nyelv kapcsolata alapján kössük össze a jelentéseket: tehát, hogy Bébé szövegszerűen realizálódó küzdelmét a gondolat kifejezéssel, a gyermeki, ép gondolatalkotás, valóság-modell szerkesztéssel való viszonyában lássuk. Érdekes viszont, hogy Ottlik a regények elbeszélőjeként egyik esetben sem szólaltatott meg gyermekeket. Medve is felnőtt fejjel írta kéziratát, Bébé felnőtt fejjel kapta meg azt, és írta át/meg sajátját. A temporális távolság engedi meg egyfelől a történetekre való reflexiót, másrészt nem hagy afelől kétséget, hogy az elbeszélő teljes mértékben birtokolja a nyelvet (hagyományos értelemben), tehát nincsenek úgyszólván nyelvtani akadályai annak, hogy kifejezze azt, amit szeretne. Az elbeszélés lehetetlenségében sokkal inkább a gyermeki, nyelvtől függetlenül kialakult valóságmodell és a nyelv konvencionális rendszerének ütközése áll. Miben állhat mégis a csecsemő-lét?

4.

A *Budában* a nyelvelméleti kitérőkön túl a betegség állapota kerül összehasonlításra a csecsemő léttel: „A betegség nem úgynevezett »jó«. De például, aki volt valaha csecsemő, visszakérül vele az anyja ölébe, kialhatja magát végre, kap enni-inni, kiszolgálják, heverhet nyugton. [...] Visz- 55 szamerül a született kiváltságaiba. Király és titok. Gyengédség veszi körül és szolgálat. [...] Helyrebillen a világ: körülötted kering megint”.²¹ Medve véletlen szerencséje, a seb az arcán, néhány napra kiszakította őt a hétköznapi katonaiskolai rutinból. Mit csinált? „Hevert a jó ágyban, és medítált? kontemplált? tünődött valami fölött? Úgy emlékszik, hogy semmit sem csinált, nem is gondolkozott semmin: és ez a tétlen heverés úgy tele volt sűrű tartalommal, hogy Medve egy egész korszakként, élete egyik gazdag korszakaként könyvelte el.”²² A lábadozás időszaka azért bizonyul különlegesen értékesnek, mert Medve „szaporítani tudta saját dolgait”²³, ami nem adatik meg mindenkinek. Ehhez a gazdagodáshoz szükséges a csecsemő-állapot: nemcsak a teljes fizikai, biológiai kiszolgáltatás, hanem egy látszólag passzív szellemi állapot is, ami a sértetlen világ eredeti egységét idézi: Medve egyrészt hozott „saját holmiját” is végiggondolhatta, másrészt olyan intenzív időszaknak bizonyult ez a három nap, hogy új ismeretekkel is gyarapodott, de ami a lényeges, hogy ez az új is „sajátjává vált”: „rakta össze belőlük élete anyagát, építette tovább, ahogy régen.”²⁴

Ennek a történetnek párhuzamaként szerepelnek Bébé öregkori kórházjelenetei, amelyek Medve gazdag korszakával ellentétben negatív, elviselhetetlen napok. Bébé kiszolgáltatás helyett kiszolgáltatottságot él át, gyarapodás helyett tehetetlenséget. Itt nem tud alkotni. De ami a legelviselhetetlenebb számára, hogy a „Valami van” biztonsága átcsap a „valami nem biztos” bizonytalanságába. A legkétségbeesettebb az álom és valóság összerosódása: „csak az a baj, hogy ébren sem tudod megmondani, hogy mi a valóság és melyik csak az álom”²⁵. Ebben a közties állapotban Bébé pontosan ellenkezően éli meg a kórházi időszakot, mint Medve: amíg Medve számára a rendcsinálás, az életanyag összerendezés időszaka volt ez, addig Bébé a szétesést, a rend széthullását tapasztalja meg:

„Esik szét.

Színes foszlányok, tarka cafragnok.

Megy szét, az egész szövedék.

A műved? Az életed?”²⁶

Bébé elbizonytalanodik Márta vagy Szeredy létezésében is, de, ami legrosszabb: az a gondolat kísérti, hogy „életed legalján ingovány van”²⁷ – írja Bébé. „Voltak konkrét tények, de ez a konkrét voltuk most kétsésséget ölt magára: neveket kap. Lakcím, időpont, helység, női név, pénz, számok, kórisme.

Ezek tartották az egészet, szavak.

Esnek szét.

56 Ez természetes. Ha nem tartod két kézzel tarka, többszínű szálból való gubancodat, a szavak már nem tartják helyetted.”²⁸ A regény szövegén formailag is nyomon követhető szétesés mintha Bébé gondosan rendezgetett életművének széthullása lenne. Mintha a megtalált szavak mögül az eredeti egység rendje csúszna ki. A nyelv ingoványa a készen kapott kifejezések olcsó alkalmazása. És Bébé, úgy tűnik, felesküdt rá, hogy ennek nem enged: „A nagy-spanyol-festőség alapvető kikötése, hogy ne lépj soha ingoványra: olyat ne fess, ami szavakkal is közölhető. Ez konkoly, selejt. Ha ilyet lelsz (gondosan újra meggondolva, amit csináltál), ki kell dobni irgalmatlanul, mert elnyel a nyelv ingoványa.” [...] Nehéz szavakkal csakis olyat írni, ami szavakkal nem közölhető. De nem lehetetlen.”²⁹

Így talán érthető, hogy miért nem Medve – akiről tudjuk, hogy költő szeretne lenni, és a nyelv nélküli gondolkodás lehetőségét megteremtő kórházi napokat intenzív, jó korszakként éli át – a *Buda* elbeszélője. Lehetséges, hogy a *Budának* mégiscsak Bébére van szüksége, aki erővel küzd a szavakkal, aki végül azt is elveszíteni látszik, amit eddig birtokolni hitt? Aki egész életében a művészi rendteremtés által próbálta megragadhatóvá tenni a »valami van« tapasztalatát? Tehát azért *Bébé*, azért csecsemő, mert függetlenedni próbált az eredeti valóságot leromboló konvencionális nyelvi sémák használatától és a költői nyelvhasználatra törekedett? Lehet, hogy Medve erre nem lett volna képes, legalábbis nem ilyen kompromisszumot nem ismerően?

5.

Izgalmas megfigyelni, hogy a *Buda* szövege a (művészi) rendteremtés aktusa által sok esetben a személyes térkép kirajzolásával látszik összekapcsolódni. A személyessé tett, megnevezett helyszínek felkerülnek a térképre: Buda térképének kirajzolásában a nyelvi otthonra-lelés, illetve ennek keresése kap fontos szerepet: a sokszor emlegetett *haza* megtalálása egyben a saját nyelv megteremtését is jelenti. Buda térképe a *Buda* szövegtereként nő.

A saját nyelv megteremtésében a tapasztalatok, élmények pontos leírása néha kudarcba fullad; ekkor kerülnek elő a görög betűk, a leírhatatlan, de pontos érzések leírására: Alfa az Anya³⁰ (ki más is lehetne), Medve összetartozása Biankával: Béta³¹, amit Medve a Serpolettben keresett: Théta³²...

Az egyedi nyelvhasználat miatt viszont megszámlálhatatlan azoknak a szavaknak a száma, amelyek mintegy szótárszerűen bevezetésre kerülnek, magyarázattal. Az anya-gyerek kapcsolat szavairól így ír Bébé: „A motolláról egyelőre biztos volt, hogy jóban vagyunk, a csamangóról, hogy inkább rosszban. Ha majd megismétlődnek más mondatokban, apránként megtanulod a jelentésüket, végül az ő egész anyanyelvét: mondhatom igazán úgy, hogy

megtanulom saját anyanyelvemnek anyámnyelvét.”³³ A *Hazamenni* fejezet és környéke rengeteg olyan szöveget tartalmaz, amely az egyedi nyelvhasználat elemeit magyarázza; mi a *zónázás*, a *csehpimasz*, mit jelent a *kincstári* kifejezés, a *demizson*, a *békebeli* vagy a „»gennyes«”, ami „nem a tüsszős mandulagyulladás volt, hanem – jó ideig divatszó nálunk – olyan szándék, terv, gondolkozásmód, jellem, cselekedet, ami becsületesnek, kifogástalannak, teljesen rendbenlevőnek látszik, és valami még sincs rendben vele”³⁴.

57

Az otthonos szavak jelentőségének másik példája, hogy Bébé teljesen kiábrándul nagy szerelméből, Sárkából egy »ny« betű használata miatt³⁵, és különösen fontossá válik Szeredy Dani egyszer kihagyott »A« betűje. Talán az sem véletlen, hogy Bébé kis csalással egy *Kis Larousse*-t vesz Évának karácsonyra, hiszen tudja, hogy úgyis ő fogja használni.³⁶

És, érdekes módon, ebbe a témájában is verbálisan meghatározott regényvilágba belecsöppen Lexi, akinek neve a Kornél, Kornéliusz nem meglepő becézésén túl ebben a kontextusban mindenképp előhívja a *lexéma* vagy *lexikon* asszociációkat.

6.

Hilbert Kornél alakja a legtalányosabb a *Buda* olvasói számára, hiszen az Ottlik életmű egy teljesen új szereplőjével állunk szemben. Ki is ő? Lexi maga a hallgatás, a szó negatívja: „szófukar volt”³⁷ – írja róla Bébé, „Hilbert, ha bármi baja volt, mélyen hallgatott róla, de ami jó, arról sem tudott semmit sem mondani”³⁸. Lexi teljes „másfélesége” az, ami vonzza Medvét, amiért minden erejével arra törekszik, hogy barátságot kössön vele. Ám, érdekes módon, Hilbert, „aki valahogy hibátlan dolog volt: nagy-nagy ritkasága a világnak”,³⁹ semmit sem tesz, semmit sem gondol, nem tudni, mit érez, olyan, mint egy üres papír. Amikor Bébé és Medve faggatni kezdik gyermekkoráról, kiderül, hogy nem volt gyerekkora. Nemcsak árva, hiszen szülei nagyon hamar meghaltak, de semmilyen emléke sincs gyerekkoráról. „»A Jóisten áldjon meg, soha nem mondogattak neked valami verset, rigmust, a dajkád, picit korodban, Lexi? [...] Valami mondókára, amit anyád duruzsolt altatónak [...] nem emlékszel? [...] Szeretem én magát nagyon, Mert fekete szeme vagyon!”⁴⁰

Úgy tűnik, Lexi az, aki sosem volt csecsemő. Ő lenne a *Budában* kifejtett nyelvi koncepció ellenpontja. A szavak nélküli ember, a világ-modell nélküli ember. Az élete kalandos, sokszor néz szembe a halállal. Nyelv és haza nélküli. Végül a Kormorán fedélzete lesz az otthona.

Úgy tűnik, tehát, hogy Ottlik nyelvszemlélete az életműben nemcsak izgalmas vagy vitatható kitérő, hanem a *Buda* több szintjén is számottevő

prózaformáló tényező. Egyrészt köteten végigvonuló tematikus szálakat rajzol ki, és indokolttá tesz önmagukban itt-ott feleslegesnek vagy nehézkesnek tűnő kitérőket is. Másrészt Bébé elbeszélői pozíciója a felvázolt lehetséges nyelvelméleti háttér előtt kevésbé mutatja pusztán az *Iskola a határon-* 58 *hoz való tehetetlen kötöttség ábráját, sokkal inkább az előző nagyregény „elbeszélés nehézségei” címmel aposztrofált kérdéskörét árnyalja, tágítja, és gondolja tovább, talán a végsőig. Harmadrészt Hilbert Kornél kissé indokolatlanul jelentős szerepe köré rajzolhat ki – paradox módon – olyan területet, amely némileg otthonul szolgálhat számára az életműben.*

A *Buda* színes gubanca persze rengeteg kérdést összpontosít egyetlen műben. De az sem kizárt, hogy sokkal inkább a befogadói-modellünkben van hiba, hogy azt hisszük, minden közölhető szavakkal.

- ¹ Például: Margócsy István, *Ottlik Géza: Buda = Az elbeszélés nehézségei*, szerk. Kelecsényi László, Bp., Holnap Kiadó, 2001, 267; vagy Beney Zsuzsa, *Még egy írás a Budáról*, Holmi, 1994/1, 112.
- ² Bán Zoltán András, *Nincs meg semmi, Három bírálat egy könyvről*, Holmi, 1993/12, 1733.
- ³ Ottlik Géza *levelei Gara Lászlónak*, Budapest, (1960, aug. 30.), Jelenkor, 2000/január, 77-96.
- ⁴ OSZK, Kézirattár, Fond 428.
- ⁵ Ottlik Géza, *A regényről = O. G., Próza*, Magvető, Bp., 1980, 184-200; és a *Még egyszer a regényről* című írás, OSZK, Kézirattár, Fond 428/313 munkáinak terminusa.
- ⁶ *Próza*, 187.
- ⁷ *Még egyszer a regényről*, i. m.
- ⁸ OSZK, Kézirattár, Fond 428.
- ⁹ *Próza*, 28.
- ¹⁰ Az idézet nagyon hasonló formában szerepel a *Még egyszer a regényről* című előadás legépelt, kéziratári szövegében, ahol természetesen Ottlik nyilatkozik így saját nyersanyagáról.
- ¹¹ Ottlik Géza, *Buda*, szöveggondozás, LENGYEL Péter, Európa, Bp., 1993, 356-357.
- ¹² *Próza*, 213.
- ¹³ Alekszandr Potebnya, *A szó és sajátosságai: Beszéd és megértés = Poétika és nyelvelmélet*, ford. Horváth Kornélia, Bp., Argumentum, 149.
- ¹⁴ *Uo.*, 149.
- ¹⁵ *Próza*, 213.
- ¹⁶ *Buda*, 12.
- ¹⁷ *Buda*, 73.
- ¹⁸ *Buda*, 75. Vagy egy másik helyen: „[...] a fényképnagyításból ismersz rá egy még régebbi, három-négy éves korodbeli »levegős labirintus« érzésre”. (*Buda*, 77.)
- ¹⁹ OSZK, Kézirattár, Fond 428/197/4.
- ²⁰ Varga Lajos Márton, *Az élő regény, (Beszélgetés Lengyel Péterrel) = Ottlik emlékkönyv*, szerk. Kelecsényi László, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1996, 318.
- ²¹ *Buda*, 45.
- ²² *Buda*, 53.
- ²³ *Buda* 52.
- ²⁴ *Buda*, 52-53.
- ²⁵ *Buda* 242.
- ²⁶ *Buda*, 263.
- ²⁷ *Buda*, 263.
- ²⁸ *Buda*, 264.
- ²⁹ *Buda*, 356,
- ³⁰ *Buda*, 57.
- ³¹ *Buda*, 98.
- ³² *Buda*, 101.
- ³³ *Buda*, 117.
- ³⁴ *Buda*, 134.
- ³⁵ *Buda*, 227.
- ³⁶ *Buda*, 209.
- ³⁷ *Buda*, 292.
- ³⁸ *Buda*, 298.
- ³⁹ *Buda*, 158.
- ⁴⁰ *Buda*, 170.